

Elia op de Horeb

Evert van den Berg

Het negentiende hoofdstuk van 1 Koningen is een hoogtepunt te midden van de verhalen over de koningen van Juda en Israël. Bij het begin ervan is Elia bij de Horeb terechtgekomen. Nadat zijn inspanningen om een eind te maken aan de Baälsdienst op niets zijn uitgelopen, is hij gevlucht voor koningin Izebel, die hem naar het leven staat: 'Alleen ik ben overgebleven en ze hebben het op mijn leven voorzien.' Daar wordt het na een overweldigende uitbarsting van natuurverschijnselen stil. Vervolgens krijgt de profeet drie opdrachten, die deze stilte op hardhandige wijze verbreken: hij moet Hazaël tot koning van Aram, Jehu tot koning over Israël en Elisa tot zijn opvolger zalven en de bijbehorende voorspellingen zijn allesbehalve vreedzaam. Van die opdrachten wordt er echter geen op de voorgeschreven manier uitgevoerd – zo staat nergens beschreven dat Elisa wordt gezalfd – en de voorspellingen komen evenmin precies zo uit – Elisa doodt nergens 'wie ontkomt aan het zwaard van Jehu'. Wat zit er achter deze oneffenheden, wat hebben ze met de betekenis van dit hoofdstuk te maken? Redenen genoeg om 1 Koningen 19 eens onder de loep te nemen.¹

Elia's vlucht

Een nadere beschouwing van 1 Koningen leert dat de geschiedenis van Elia's vlucht voor de goddeloze koningin Izebel in drie stadia verloopt.

In de eerste fase, 1 Koningen 19:3-8a, bereikt hij de woestijn bij Berseba, hij wacht er op zijn einde, maar nadat hij door een engel van *JHWH* van brood en water is voorzien, wordt hij weer op pad gestuurd. Deze passage vertoont overeenkomst met de verdrijving van Hagar in Genesis 21:8-21. Ook zij komt ten einde raad in de woestijn bij Berseba terecht, en ook daar verschijnt een engel, hier (21:17) de engel van God, die haar moed inspreekt, zodat ze weer verder kan; ook voor haar blijkt er water te zijn.

In de tweede fase, vers 8b-14, is Elia bij de Horeb aangeland. Opnieuw, of nog steeds, is hij moedeloos, maar nu spreekt *JHWH* zelf met hem: 'En kijk, het woord van *JHWH* kwam tot hem en hij zei tot hem: Wat moet jij hier, Elia?' Deze fase verraadt verwantschap met gedeelten uit Exodus.

Om te beginnen zijn er herinneringen aan Exodus 3:1-6. In beide gevallen spelen de gebeurtenissen zich af bij de Horeb, die in beide gevallen de berg van de

godheid genoemd wordt. In Exodus 3:6 verbergt Mozes zijn aangezicht omdat hij vreest God te aanschouwen en Elia bedekt het met zijn mantel.

Verder zijn er parallellen met Exodus 33:18-23. In 33:19 zegt *JHWH* namelijk: 'Ik zal al mijn goedheid aan je aangezicht voorbij laten gaan', in 33:22: '...wanneer mijn heerlijkheid voorbijgaat' en in 1 Koningen 19:11 lezen we: 'En kijk, *JHWH* ging voorbij.' Verder wordt Mozes in Exodus 33:22 in een rotsholte geplaatst, terwijl Elia in 1 Koningen 19:13 in de opening van een spelonk gaat staan. Wanneer de heerlijkheid voorbijgaat, schermt *JHWH* volgens Exodus 33:23 Mozes overigens met zijn handpalm af, dit om te voorkomen dat hij het aangezicht van *JHWH* ziet. Impliciet wordt Elia hier dus voorgesteld als iemand die zich in het spoor van Mozes bevindt.²

Dan lijkt vanaf 1 Koningen 19:13b de ontmoeting met *JHWH* zich te herhalen: de versen 13b-14 zijn vrijwel gelijk aan 9b-10; alleen is het nu niet het woord van *JHWH* dat tot Elia komt, maar een stem: 'En kijk, tot hem kwam een stem, die zei: Wat moet jij hier, Elia?' Deze stem, die zich pas laat horen als het na een uitbarsting van natuurgeweld stil is geworden, herinnert aan de donderende stem³ waarmee de godheid in Exodus 19:19 Mozes antwoord geeft. Daarmee lijkt dit tekstgedeelte te polemiseren met Exodus 19:16-19, waar *JHWH* wel in natuurgeweld verschijnt.

Daarop volgt als derde fase de in de inleiding genoemde driedelige opdracht met bijbehorende voorspellingen, waarbij Elia's beoogde opvolger Elisa een belangrijke rol zal gaan spelen: 'Het zal zo geschieden: wie ontkomt aan het zwaard van Hazaël, hem zal Jehu doden en wie ontkomt aan het zwaard van Jehu, hem zal Elisa doden.' Dit tekstgedeelte wordt afgesloten met een bemoediging die de tegenhanger is van Elia's situatie in het begin van dit hoofdstuk: 'Maar ik zal in Israël een rest laten van zeventuizend, alle knieën die zich niet gebogen hebben voor de Baäl en elke mond die hem nietgekust heeft.'

Al in de volgende passage wordt aangekondigd dat we in Elisa een nieuwe Jozua mogen zien: terwijl Jozua in Exodus 24:13, 33:11, Numeri 11:28 en Jozua 1:1 de assistent (*m^esjaaret*) van Mozes wordt genoemd, gaat Elisa in 1 Koningen 19:21 zijn meester assisteren (*sjarat*).⁴ Vervolgens staat in 2 Koningen 2 Elisa evenals Jozua bij het begin van zijn taak in het

Vanuit de geschiedenis van Elia op de Horeb in 1 Koningen 19 lopen er verschillende lijnen naar Exodus, die echter verschillen in intentie. Enerzijds vertonen de ervaringen van Elia en die van Mozes overeenkomsten, anderzijds is er een opmerkelijk verschil tussen de manier waarop *JHWH* zich niet alleen in Exodus 19 maar ook in 1 Koningen 17-18 openbaart, en de theofanie in 1 Koningen 19. In deze bijdrage probeert Evert van den Berg dit verschil te verklaren als een discussie tussen tradities.

Evert van den Berg, leken-dominicaan, is neerlandicus en oudtestamenticus.

¹ Dank ben ik verschuldigd aan Joep Dubbink en Ad Marijs, die een eerdere versie van deze bijdrage van waardevol commentaar hebben voorzien, en aan Bert de Haar en Hella Wolschrijn, die me voor een aantal onvolkomenheden behoeft hebben. Zij zijn echter niet verantwoordelijk voor eventuele tekortkomingen.

² Vgl. K.A.D. Smelik, Belichting van het bijbelboek 1 Koningen. 's-Hertogenbosch / Brugge 1993, p. 124. Voor het verband tussen 1 Koningen 19:9b-14 en Exodus 33:18-23 zie ook J.M. Vincent, *Das Auge hört: Die Erfahrbarkeit Gottes im Alten Testamen*. Neukirchen-Vluyn 1998, p. 34-37.

³ Voor deze vertaling zie

Foto: Anton Sinke

H. Oosterhuis en A. van Heusden in *En dit zijn de namen: het boek Exodus* (Amsterdam 2001); het Hebreeuwse *qôl* kan zowel stem / geluid als donder betekenen.

⁴ H. Oosterhuis en A. van Heusden vertalen in *En dit zijn de namen: het boek Exodus en In de woestijn: het boek Numeri* (Amsterdam 2004) consequent met *lijfwacht*; de NBV heeft in Exodus 24:13, 33:11 en 1 Koningen 19:21 *dienaar*, maar in Numeri 11:28 en Jozua 1:1 *rechterhand*.

⁵ Verder staat het in 2 Koningen 19:31, in de geschiedenis van Jesaja en Hizkia, als verbetering (*'qere'*) in de marge, maar hier kan sprake zijn van invloed van de paralleltekst uit Jesaja (37:32).

⁶ T.N.D. Mettinger, *The de-thronement of Sabaoth. Studies in the Shem and Kabod Theologies*. Lund 1982, p. 12.

Overjordaanse. Van daaruit zal hij het land binnengaan om zijn bijdrage te leveren aan de vernietiging van de Baälsdienst: in 2 Koningen 9 zalft hij – en niet Elia – Jehu, en deze roeit het huis van Achab uit, dat deze cultus ingevoerd had. Zoals onder Jozua's leiding de bewoners van Kanaän werden verslagen, zo draagt Elisa dus op zijn manier de verantwoordelijkheid voor de eliminatie van hun geestelijke erfgenamen.

Op grond van het voorgaande kan 1 Koningen 19:1-18 in de ons overgeleverde vorm als een drieluik geanalyseerd worden. De kern ervan wordt gemarkeerd door een uit vrijwel identieke bewoordingen bestaande omlijsting, verzen 9b-10 en 13b-14, en omvat een theofanie, waarin we achter Elia de contouren van Mozes kunnen ontwaren: zoals JHWH zich op de Horeb aan Mozes openbaarde, zo doet hij dat ook aan Elia, nu echter niet met donderende stem maar vanuit de stilte. Dit middenstuk wordt voorafgegaan door de tocht naar de Horeb, waar Elia tegen de achtergrond van Hagar wordt getekend, met als mogelijke boodschap dat JHWH de ellendigen niet in de steek laat. Het wordt gevolgd door een tekstgedeelte waarin Elia terug wordt gestuurd naar de wereld. Met de opdracht Hazaël, Jehu en Elisa te zalven ligt de toekomst weer open. Het werk van JHWH gaat door, hij laat zijn volk niet in de steek.

Tempeltraditie

Nu komt in de omlijsting van het middenstuk tweemaal (vers 10 en 14) de uitdrukking *JHWH de god der legerscharen* voor: 'Ik heb zeer geijverd voor JHWH, de god der legerscharen'. Dit is een opmerkelijk verschijnsel in Koningen, waar het epitheton *der legerscharen* verder alleen voorkomt in de verhalen over Elisa (2 Koningen 3:14).⁵ Het is volgens Mettinger in de eerste plaats kenmerkend voor de pre-exilische Jeruzalemse theologie; daarin wordt JHWH voorgesteld als zetelend in het Allerheiligste tussen de cherubs. Het gebruik ervan wordt na de ballingschap evenwel hernomen door de profeten Haggai, Zacharja en Maleachi.⁶

Verder, zoals we hiervoor gezien hebben, lopen er lijnen van 1 Koningen 19 naar Exodus 33:18-23. Daarom is het opmerkelijk dat het laatste tekstgedeelte eveneens verwantschap met de oude tempeltheologie vertoont. Volgens Mettinger omvatte deze twee complementaire aspecten waarin het koningschap van JHWH tot uitdrukking komt: de aanwezige God, die in de tempel troont, heeft zijn heerlijkheid als attribuut, terwijl de komende God zijn aanwezigheid bekend maakt door zijn naam uit te roepen,⁷ en beide uitdrukkingen komen in deze passage voor. In 33:18 vraagt Mozes namelijk aan JHWH diens heerlijkheid te mogen zien en in 33:19 belooft JHWH zijn naam uit te roepen.

Deze gegevens doen vermoeden dat 1 Koningen 19:1-18 en Exodus 33:18-23 uit eenzelfde traditie stammen, die afkomstig is uit kringen rondom de tempel in Jeruzalem. Misschien mogen we Elia's verzuchting 'Ik heb zeer geijverd voor JHWH de god der legerscharen' zelfs opvatten als een reactie op de woorden van JHWH in Zacharja 1:14: 'Ik heb geijverd voor Jeruzalem en voor Sion' en 8:2: 'Ik heb met grote ijver geijverd voor Sion.'⁸

Discussie tussen tradities?

Als we nu de stukjes van de puzzel aan elkaar proberen te passen, lijkt het erop dat er in 1 Koningen 19:9b-14 een discussie wordt gevoerd over de vraag hoe JHWH zich openbaart. Dit tekstgedeelte, dat omlijst wordt door de gelijklopende verzen 9b-10 en 13b-14, lijkt zich af te spelen tegen een achtergrond die met name in Exodus 3:1-6 en 19:16-19 te vinden is. De laatstgenoemde passages zijn volgens Van Seters, bij wiens opvattingen ik me in grote lijnen aansluit, afkomstig van de Jahwist;⁹ deze auteur zou in de tijd van de ballingschap een 'voorgeschiedenis' geschreven hebben bij het Deuteronomistisch Geschiedwerk (Deuteronomium - Jozua - Richteren - Samuël - Koningen), die van de schepping tot de dood van Mozes liep. Met name in Exodus 19:16-19 manifesteert JHWH zich, evenals in het deuteronomistische 1 Koningen 17-18, als een stormgod; in de laatstgenoemde episode overtreft hij zelfs zijn tegenstander Baäl door hem met zijn eigen wapens, de bliksem en de regen, te verslaan.¹⁰

Vanuit een kring die mogelijk met de tempel verbonden was, wordt evenwel gezegd dat JHWH zich niet in natuurverschijnselen als aardbeving, donder en bliksem openbaart, maar in de stem van een ijl verstillen.¹¹ Hij laat zich in de stilte na de storm horen, die wellicht een verwijzing is naar de stilte die in het Allerheiligste heerste, waar – één keer per jaar – alleen de hogepriester mocht komen. Elia moet eerst door de beproevingen van het natuurgeweld – en die in hemzelf – heen om de stem van JHWH te kunnen verstaan. Dat JHWH zich ook buiten de tempel openbaart, maar dan in het voorbijgaan, kan een antwoord zijn op de vraag naar Gods aanwezigheid na de verwoesting van de eerste tempel.

Omdat er met 1 Koningen 19:9b-14 eveneens een kanttekening geplaatst lijkt te worden bij 1 Koningen 18, ligt het voor de hand te veronderstellen dat er in 1 Koningen 19 – enige tijd na de terugkeer uit Babel? – een postdeuteronomistische hand actief is geweest, die mogelijk ook verantwoordelijk was voor de invoeging van Exodus 33:18-23 in een jahwistische context; deze passage onderbreekt de voortgaande lijn Exodus 33:17-34:1.¹²

Het lijkt echter niet goed mogelijk met enige zekerheid vast te stellen of de betrokken instantie een bestaande tekst bewerkt heeft en zo ja hoe die er precies uit heeft gezien, of dat 1 Koningen 19:1-18 in

zijn geheel door hem is geschreven. Voor de interpretatie van 1 Koningen 17-19 is dit evenwel niet essentieel. Beide voorstellingen, een deuteronomistisch-jahwistische en een latere, uit de omgeving van de tempel afkomstige, staan naast elkaar, beide hebben recht van bestaan.

Kortom, we mogen vermoeden dat er in 1 Koningen 17-19 twee visies op het koningschap van JHWH op elkaar botsen: een waar JHWH zich met Baäl meet door zich in natuurverschijnselen te manifesteren, en een waarin hij zich laat kennen in de stilte die daarop volgt. Van de laatste visie getuigt ook Psalm 107:29: 'Hij deed de storm opsteken tot een verstillen (zodat de golven stil werden)', vergelijk ook Job 4:16: 'Een verstillen en een stem hoorde ik'.

Opnieuw land veroveren

In het voorgaande werd duidelijk hoe JHWH, een god die ellendigen helpt en deuren naar de toekomst opent, zich in een overweldigende stilte openbaart. Van die toekomst is Elisa de representant. Zoals Jozua eens verder ging waar Mozes zijn leiderschap moest overdragen, zo zal Elisa het werk van Elia afmaken. Opnieuw moet het land veroverd worden, nu op de Baälsdienst.

Hiermee hebben we misschien ook een verklaring voor de onregelmatigheden die in het voorgaande zijn gesignaleerd. De krachtige bewoordingen waarin Elisa's toekomstige optreden gesteld is, hebben als doel de overeenkomst met Jozua te benadrukken. Dat er enige spanning bestaat tussen 1 Koningen 19:15-18 en het verdere verloop van de geschiedenis, moet verklaard worden uit de ontstaansgeschiedenis van Koningen, waarbij, zoals ik voor 1 Koningen 17-19 aannemelijk heb proberen te maken, meer auteurs betrokken zijn geweest.¹³

⁷ Mettinger, *The dethronement of Sabaath*, p. 35-36, p. 119 en p. 126.

⁸ De combinatie ijveren voor komt ook voor in Numeri 25:13, 2 Samuël 21:2 en Ezechiël 39:25. De uitroep Ik heb geijverd voor... komt echter alleen voor in 1 Koningen 19 en Zacharja.

⁹ J. Van Seters, *The Life of Moses: The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*. Kampen 1994, p. 36-41 resp. 251.

¹⁰ J. Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*. Sheffield 2000, p. 76-77 en p. 91-98, i.h.b. p. 97.

¹¹ Zie voor deze weergave de vertaling van 1 Koningen 19:9-21 met bijbehorende verwijzingen naar Psalm 107:29 en Job 4:16 van Joep Dubbink op www.schriftlezing.nl.

¹² Vgl. Van Seters, *The Life of Moses*, p. 323.

¹³ Vgl. Smelik, 1 Koningen, p. 125-126.